

نقش نهاد وقف در شکل‌گیری و گسترش شهرهای اسلامی (مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر بیرجند)

مرضیه فاریابی^۱، حسن هاشمی زرج‌آباد^{۲*}، مفید شاطری^۳، علی زارعی^۴

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند
^۲ دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند
^۳ استادیار گروه جغرافیا دانشکده ادبیات، دانشگاه بیرجند
^۴ استادیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۸/۱۴

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۳/۰۳

چکیده

وقف نوعی ایمان‌سنجی و ترازوی باورهای قلبی مردم در طول ادوار اسلامی محسوب می‌شود که در جامعه دینی ظهور و بروز معناداری می‌یابد. در شکل‌گیری شهرهای اسلامی عوامل چندی مؤثر بوده‌اند؛ از جمله این عوامل می‌توان به اندیشه وقف اشاره داشت. از دیرباز بناهای وقفی از جمله تأسیسات و خدمات عمومی بخش عمده‌ای از بافت معماری شهرهای اسلامی را به خود اختصاص داده است که با احداث آن‌ها و افزایش جمعیت باعث گسترش و عمران شهرها شده است. در واقع بناهای وقفی در شکل‌دهی و گسترش فضاهای شهری در طول دوره اسلامی تأثیری انکارناپذیر داشته‌اند. این پژوهش که بر پایه مطالعات توصیفی - تحلیلی و با روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی صورت پذیرفته، در صدد این است تا اهمیت وقف و ابعاد گوناگون تأثیرگذاری آن بر نحوه وجود آمدن و گسترش شهرهای اسلامی و ساختار فضایی آن‌ها را به خصوص در بافت تاریخی شهر بیرجند بیان کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در بافت تاریخی بیرجند سازمان کالبدی از پیوند میان مرکز شهر و مراکز محله‌ها از طریق فضاها و عناصر ارتباط‌دهنده مثل گذر اصلی و میدان به وجود آمده است. قرارگیری بناهای عام‌المنفعه در گذر اصلی و مرکز بسیاری از محله‌ها سازمان فضایی این شهر را تشکیل داده‌اند. شکل‌گیری شهر مبتنی بر ساختن محله‌ها با خدمات شهری و وجود این عناصر در بیش‌تر محله‌ها، پیوستگی و ارتباط قوی فضایی میان آن‌ها برقرار کرده و در این ساختار واحدهای تشکیل‌دهنده اصلی شهر که از بناهای عام‌المنفعه تشکیل شده است، جزو بناهای اصلی و هسته‌ای با مرکز نقل فضایی و عناصر ویژه دیده می‌شوند. این عناصر چون حسینیه‌ها، تکایا، مساجد، آب‌انبارها، حمام‌ها و مدارس با فرآیندی متقابل، ارتباط فضایی مشخصی با سایر فضاهای عمومی شهر و سهم بسزایی در شکل‌گیری و در نهایت گسترش شهر در سطح و به صورت افقی داشته‌اند.

واژگان کلیدی: وقف، شهر اسلامی، بافت تاریخی، بیرجند.